

Оксана Шупта-В'язовська

ФЕНОМЕН ПІДТЕКСТУ: ПАРАДОКС ВИЗНАЧЕННЯ

Стаття присвячена з'ясуванню смислового наповнення категорії підтексту, його ролі у структурній організації універсуму художнього твору.

Ключові слова: підтекст, художній образ, текст.

The article deals with the category of subtext and its role in organizing the universum of the belles-lettres text.

Key words: subtext, artistic figure, text.

Ми знаємо, що таке підтекст, без чітких його визначень, до того ж досить коректно цим поняттям користуючись. Здається, цілком можна задовольнитися розумінням підтексту як прихованого смислу. Але чи можна у такому випадку вважати підтекст літературознавчою категорією?

Мабуть не випадає продовжувати це міркування, адже достатньо згадати, що літературознавством не визначено таке основоположне для нього поняття як література. Швидше за все, говорячи про підтекст, літературу, художній образ тощо, маємо справу зі специфічними над-категоріями, які у межах вузького дисциплінарного знання не підлягають визначенню, що його традиційно називаємо строгим.

Підтекст є тією літературознавчою категорією, яка не підлягає однозначному визначенню, оскільки будь-яке намагання конкретизувати, зробити строгим її смисл дає протилежний результат, призводить до ще більшої невизначеності, адже виникає необхідність пояснювати нові додаткові означення.

Підтекст породжений не тільки, а може і не стільки багатозначністю слова, яке у контексті, у зв'язці з іншими словами починає істотно тяжіти до однозначної конкретики, скільки принциповою неможливістю означити все словом.

Як зазначав Владимир Фролькис “Один із парадоксів науки полягає у тому, що інколи те, що здається абсолютно очевидним ледве не кожному, буває надзвичайно важко строго науково визначити”.

Загадковість підтексту істотно пов'язана не тільки з життям самого тексту, скільки з його переходом у художній твір, з набуванням текстом властивостей, які суто раціонально не вимірюються і не пояснюються. Звичайно, що тут виникає питання про наявність підтексту у будь-якому тексті. Маємо погодитись, що текст як такий уже володіє відповідним підтекстом, але саме у випадку художнього твору феномен підтексту набуває специфічної значимості, стає не просто елементом тлумачення, але обов'язковою координатою розгортання художнього світу.

Попри заявлену нами принципову неможливість строгого визначення підтексту, в процесі його літературознавчої адаптації виникає необхідність окреслення певних підходів, пов'язаних з використанням поняття підтексту, а відтак і визначення можливих смислів його розуміння. По-перше, зазначимо, що існує певний зв'язок між природою тексту та підтекстом: напрямок, стиль, загалом приналежність твору певній літературній епосі впливають на місце та роль підтексту у його інтерпретації. Якщо розглядати літературний рух у найширшому сенсі як найрізноманітнішу взаємодію реалістичних та нереалістичних форм та способів узагальнення, то слід визнати, що у реалістичному випадку виразно заявлена тенденція до мінімізації підтексту, коли текст прагне самостійно висловити, передати читачеві необхідне і важливе, а підтекст виступає, в першу чергу, як додаткова, залежна від тексту і детермінована ним інформація. Текст пояснює підтекст, останній зумовлений першим і принципово йому підпорядкований. Ось чому твір реалістичної природи тяжіє до словесного обсягу, за рахунок чого складається ілюзія всевладдя слова, яке може охопити і висловити все суще і мислиме. Критично-реалістичний роман і натуралізм являють собою у новій літературі виразно послідовні форми текстуальної експансії. Прагнення тексту покрити собою дійсність, звичайно, має свої межі, тому не випадково реалістичне начало завжди співвіднесене з нереалістичним, яке висловлює розуміння художньою свідомістю меж словесного потенціалу.

Умовно кажучи, "розквіт" підтексту пов'язаний з нереалістичним художнім началом, коли слово "свідоме", що його стихія існує поруч з іншою, не підвладною йому стихією позасловесного.

Складність розмови про підтекст полягає в тому, що, будучи за своєю природою позасловесним, він підлягає у певних випадках, до

яких належить і літературознавчий аналіз, словесному вираженню, адже тільки явлене словом і у слові придатне для інтелектуального розмислу. Таким чином, підтекст сам приречений ставати текстом (десь сам термін віддзеркалює цей процес). Як бачимо, в обох випадках (реалістичному та нереалістичному) у сфері художнього спрацьовує “внутрішній запобіжник”, що не дозволяє тексту/підтексту перевершити себе, тим самим одночасно і заперечивши.

Незаперечно, що підтекст пов’язаний з додатковою інформацією, яка працює на утворення смислового поля твору, але форми втілення цієї інформації ми не можемо звести виключно до раціональних. Інформаційна природа підтексту виходить за межі смислів, що їх людина здатна достатньо чітко сформулювати, “схопити”. Це надає підтексту інформаційної мінливості і, по суті, універсальності: саме підтекст виявляється тим каналом, яким текст сполучається з “безсмертям”. Інформаційна мінливість підтексту працює на актуалізацію повноти художнього, яка на конкретному етапі розгортання відкрита людині (читачеві) лише фрагментарно, відповідно до культурно-історичного контексту. Якщо для читачів роману Панаса Мирного “Хіба ревуть воли, як ясла повні?” на момент його виходу підтекст визначався передовсім реалістично-критичною спрямованістю твору, то у сприйнятті сучасного читача подібне визначення, швидше, пов’язуватиметься з домінантою психологічною (спадкове, несвідоме). Це не означає, що підтекст кардинально змінюється, проте він розширюється та поглиблюється. Якщо текст має свою логіку зростання, яке вивершується останнім словом і останньою крапкою, то зростання підтексту, як поступ духовний, обмеження не знає.

Сказане може викликати заперечення, адже складається враження, підпорядкованості тексту підтексту, а не навпаки, як звичайно ми мислимо. Попри очевидну відповідь, що без тексту не існує жоден підтекст, ситуація не є абсолютно елементарною. Коли ми замислимося, чи може існувати художній текст без підтексту, то зрозуміємо, що також ні, інакше він не буде художнім. А визнання цього змушує нас говорити про зв’язок між підтекстом та художнім образом. Категорія художнього образу є не менш невизначеною, але сказане про неї виразно надає їй статусу надтексту. Таким чином, текст як достатньо визначена, структурно сформована, словесно закріплена, одним словом, впорядкована одиниця опиняється між двома стихіями, які

принципово подібної жорсткості не визнають. За аналогією ми можемо уявити текст скелею, у підніжжя якої б'ються хвилі незглибимого океану, а над нею височіє безмірний космос неба.

Сказане, у свою чергу, зобов'язує пригадати, що поруч з категорією тексту сьогодні ми майже обов'язково називаємо категорії автора і читача. Безперечно, вони мають пряме відношення і до підтексту. Саме автор і читач є тими субстанціями, які підтекст породжують і підтримують його існування, у широкому сенсі вони і складають підтекст. Художнє у своєму втіленні послуговується талантом, який володіє відповідною енергетикою (енергією), що матеріалізується не тільки словесно, але здобуває буття і у підтексті, і у художньому образі. Причому, не зв'язана жорсткими нормами слова, ця енергія є значно впливовішою, саме її сприймає і привласнює читач, адекватний таланту, одночасно віддаючи твору енергію власну і тим самим продовжуючи йому життя (досить цікаво у цьому плані міркують кіровоградські дослідники Г. Ключек та М. Нагорна). Достатньо елементарним підтвердженням цього є визнання "неоднаковості" письменників, які у культурно-історичному процесі, у культурній свідомості творять певний канон (генії, письменники першого плану, другого тощо), що властиво і сфері читача (уже сама наявність літературознавців є тому підтвердженням).

Художній твір, як і будь-яка система, організовується через структуру, але не тільки, — важливим чинником цього процесу виступає та внутрішня співвіднесеність мікро та макро світів, та "гармонія сфер", які ним самим породжені. Якщо структура є кріпленням достатньо жорстким і консервативним (відтак являє собою зручний і вдячний предмет аналізу), то внутрішня гармонія динамічна і мінлива, явлена і не-явлена, по-своєму ефемерна. Структура матеріалізована, гармонія присутня як дух. Структура диктується логікою інтелектуального зусилля, гармонія постає еманациєю вищого смислу, сконцентрованою в особі митця — людини, спроможної змусити інших відчути і пережити вищий смисл у тому чи іншому його оприлюдненні.

Таким чином, можемо зробити висновок, що сферами художнього твору є текст, художній образ та підтекст, пов'язані між собою передовсім гармонією, порядком вищого плану, а відтак і визначення цих сфер виходить за вузькі дисциплінарні межі.